

СТАНОВИЩЕ

за дисертационния труд на проф. д-р Костадин Рабаджиев на тема:

Боговете в човешкото пространство. Археология на елинските представи,

представен за присъждане на научната степен *доктор на науките* в професионално направление 2.2 История и археология (Археология)

от проф. д-р Тотко Стоянов, катедра Археология при Исторически факултет на Софийски Университет „Св. Кл. Охридски“, член на Научно жури, съгласно заповед на ректора на СУ „Св. Кл. Охридски“ № РД 38-665/22.11.2019 г.

Представеният за оценка труд на нашия колега проф. д-р Костадин Рабаджиев, дългогодишен лектор и титулар в направление „Класическа археология“ в специалност Археология на СУ, не е изненада за научната колегия. Той е по-скоро логичен завършек на професионалните му дирения в тази област. Тематичните проблеми, които са обект на изследване в монографията, са обект на неговия траен интерес от три десетилетия и са отразени в посочените в списъка 17 публикации по темата на дисертационния труд обнародвани в актите на реномирани научни форуми, специализирани издания и списания (една от тях и хабилитационен труд за придобиване на научното звание доцент). Може би тук е място да се отбележи, че проблематиката дискутирана в дисертационния труд беше апробирана през последните години и в лекционни цикли на проф. Рабаджиев пред студентите от специалност Археология.

В този смисъл, този труд е крайният резултат от дългогодишни целенасочени научни занимания, оформени в едно цяло. Заглавието на изследването и особено структурата (съдържанието) му показват ясно, целенасоченото осмисляне и дефиниране на отделните пет части и скрупулوزно подредените в обмислена последователност глави и параграфи.

В пролога авторът представя тематичния кръг, географския и хронологическия обхват на изследването и използваната методология. Целите на този оригинален като замисъл и изпълнение труд са акцентите вложени (индиректно) в многоплановата тема – изследване на „моделите на общуване между безсмъртни и смъртни, проследени в динамиката на промените във времето“ със стремеж „взаимодействието ...да бъде

проследено всеобхватно: появата в мита и епоса, но и в полисната драма и исторически писания, в религиозните действия на полисната общност, в прорицалища и мистериални празници. Прочит на „идейните прозрения на древни наблюдатели“, тълкуване на „образни сцени и артефакти в археологически контекст“, вградени „в анализ, който ползва постигнатото, за да открие нови измерения на известното в сложния свят на идейна обвързаност и застъпващи се смисли“ в религиозния живот на елинското общество (с.1). Посоченото отразява основните характеристики на труда – това не е история на гръцката религия или теологичен труд, както авторът посочва, или изкуствоведска студия, а изследване (*археология* на проблема), в което се поставят и се дискутирани проблеми, дефинирани от автора на базата на конкретни избрани от него примери. Това действително поставя представената на вниманието ни дисертация в кръга на т. наречените ‘case studies’.

Не е възможно, а и не нужно да се направи обзор на такова многопластово изследване – в петте части се съдържат 15 глави с 48 параграфа (т.е. case items). Последната цифра илюстрира релефно дискуссионното начало, заложено в изследването.

Част I *Свят пълен с богове* (с. 4-50), ни въвежда на базата на изворите и други свидетелства за първите данни за формиращата се представа на елините за природата на боговете на Елада – „човекоподобни, могъщи и безсмъртни“, обитаващи всички зони в пространствения модел, изграден от гърците и мястото им в различните компоненти на космоса, за проявите им в различен облик, включително и човешки, в контактите им със смъртните; Формирането на идеята за *божественото* у смъртните – душата и отреденото за нея място след смъртта на материалната обвивка; формирането на митологемите за смъртните (Дионис и Херакъл), които са могли да преминат в света на боговете; формирането и развитието на идеите за периферните зони на човешката ойкумена, където на границата с божествения свят, обитателите им – етиопци и хепербореи, живеят блажено, защото правели приношения на боговете, които били гости на тяхната трапеза; идеите за други периферни, гранични зони (Елисейските полета и Блажените острови), където деца на смъртни и богове живеят вечно извън общностите на смъртните, без да могат да се завърнат.

Втора част *Божествената поява сред смъртните (в мита, литературата и в исторически контекст)* (с. 51-79) продължава темата за присъствието на боговете в света на хората. Дискутирани са вариантите на божествената поява – инкогнито, извън желанията и действията на хората като неразпознаваеми – *епифания инкогнито*, появата на боговете в реалния им облик, в целия им блясък – *теофания*. Проследени са данните за еволюцията в тези базисни представи в хода на социалното развитие на гръцкото общество в контекста феномена *полис* и зараждането на драмата, философията и развитието на пластическите изразни средства (наричани днес от нас изкуство).

Част III *Ритуалното присъствие (в полиския култ)* е за мен, не само най-обемистата, но и в много отношения основополагаща за изследването. Тук са дискутирани взаимно и последователно (в някои случаи паралелно) свързани теми (проблемни кръгове) в изявяването на взаимоотношенията на боговете/божественото с човешките общности, в контекста на зараждането и развитието на полиса. Считаю, че тук е концентрирана изявата на проследения от изследвателя прогрес в археологическите проучвания и интерпретацията на взаимно свързани феномени на материалните компоненти и проявления на гръцкия култ в специализираната литература от втората половина на XX и началните десетилетия на новия век.

Тук са осмислени и условно подредени (и дискутирани) в последователни (5) глави и разграничените в тях параграфи и теми, еволюцията още от началото на развитието на елинските общности в контекста на „тъмните векове“ и в прехода към формирането на полиса и в контекста на развитието му в класическата епоха на основополагащи феномени: 1) по отношение на представяне на божествения персонаж – като аниконичните, примитивните „статуарни“ изображения на бога/боговете (ксоани, метални статуи в техника сфирелатон), прехода към архаичните и класическите статуарни изображения, които следват в някаква степен еволюцията в иконографията на божествата, а от друга страна, самите пластични изображения постепенно формират еволюция в тази посока; 2) установяването на олтара като важен (фундаментален) инструмент за директен контакт с боговете, където и да се намира; еволюцията успоредно със социалните промени на мястото/местата му като инструмент за контакт с божественото – в „тъмните векове“ пред владетелския дом, където общността установява контакт с боговете (а вътре в дома

на „базилевса“ елитът почитат бога/боговете около огнището); в тази среда се регистрира появата на ранните статуи (от примитивен тип, посочени по-горе) с малки размери и лесно премествани за нуждите на ритуала и култа; определяне на постаменти за тях в ранните храмове с огнище (сходни по устройство с мегарона), където протичало общуване в кръга на градския елит. В крайградските светилища протичат други процеси – до по-ранните олтари били изградени сгради за пиршество в празника с бога/богинята. Успоредно с това се развива и друг процес с поставянето на статуя на бога/богинята в храма (във все по-монументални архитектурни форми) и участниците в ритуалите вече „напускат“ това пространство.

Тези процеси са проследени в хода на архаиката и касическата епоха на примера на процесите в интериора на Акропола. Глава 3.5. Атина *Партенос* на Фидий в полиския празник (с. 155-192), е според мен връх в приносните моменти на дисертацията. Анализът на пластичната украса и мястото на Атина Партенос в празника на полиса, както и идеята за съчетаването на храма и куловата статуя в единен ансамбъл отразяват вероятно нова религиозна идея, за ново осмисляне на връзката между богинята-покровител и полиса.

В част IV *Гласът на бога (богът в прорицалищата)* са дефинирани характеристиките на четири от най-известните общогръцки светилища-прорицалища. В този контекст, може би изненадващо за някого, изпъква обосноваването, за мен, скепсис за реалното съществуване (евентуално на конкретно място) в Родопите на светилище на Дионис с подобни характеристики.

Част V *Богове и хора заедно (мистериалният празник)* представя и дискутира, на примера на Елевзинските мистерии, моделът на „съпреживяване с боговете“ достъпен за отделни индивиди, домогнали са до възможността да участват в тази практика чрез специално поведение, практика излизаща от общия модел на поведение на елините.

Епилогът (с. 237-244) е изячно написан синтез на постигнатото в основния текст.

Внимателно подбраните и качествено изпълнени в 18 табла илюстрации (с. 245-262), допълнени с описание и данни за произхода им, допълват и онагледяват анализа и интерпретацията на някои теми.

Авторефератът отразява стегнато основното съдържание на монографията. Разделът за приносите отразява с излишна съдържаност многобройните приноси на труда. Списъкът на публикациите по темата, коментиран по-горе отразява дългият периода на навлизане проблематиката и оформянето на цялостния обхват на представената ни дисертация.

Смея да твърдя, че авторът е постигнал поставените пред труда си цели и задачи, защото той изгради в годините нужният за това изследователски подход, основан на една завидна ерудиция върху трудната проблематика на религиозните представи на елинското общество, отразени в материални паметници, социални и духовни феномени. Впечатляващия обем на литературата, основно от западни изследователи (с. 267-297), консултирана и умело използвана в изложението, е в подкрепа на казаното по-горе.

В българското антиковедение е налице едно ново, оригинално изследване на многопластовата елинска култура – духовна и материална, оставила своя неотменим отпечатък върху следващото културно развитие на Стария свят и следващите цивилизации в европейски и световен мащаб. Измеренията на многобройните и значими приноси в представената дисертация излизат извън границите на интерпретацията на гръцкия религиозен модел и я правят значима не само за българската наука. С труда си проф. Костадин Рабаджиев се утвърждава като вещ изследовател на тази сложна проблематика, редом с именити предшественици у нас и в света.

Всичко посочено дотук ми дава основания да заявя своята убеденост пред уважаемото Научно жури да гласувам положително за присъждането на научната степен *доктор на науките* в направление 2.2 История и археология на проф. д-р Костадин Рабаджиев.

17.02.2020 г.

проф. д-р Тотко Стоянов

STATEMENT

on the dissertation thesis: “*The Gods in Human Space: Archaeology of the Greek Concepts*”

authored by Dr. Kostadin Rabadjiev, Professor in the Department of Archaeology, St. Kliment Ohridski University of Sofia,

candidate for awarding the scientific rank of “*Doctor of Science*” in 2.2. History and Archaeology (Archaeology).

Done by: Prof. Dr. Totko Stoyanov, Department of Archaeology at Faculty of History in St. Kliment Ohridski University of Sofia, Member of Scientific Jury according to Order No. RD 38-665/ 22.11.2019 of the Rector of Sofia University.

The presented work of our colleague, Prof. Dr. Kostadin Rabadjiev, a long-time lecturer and titular in the field of Classical archaeology in the Archaeology program of Sofia University, is no surprise to the scientific college. It is rather a logical end to his professional pursuits in this field. The thematic problems that have been the subject of research in the monograph have been the subject of his lasting interest for three decades and are reflected in the list of 17 publications on the theme of the dissertation, papers published in the acts of reputable scientific forums, specialized editions and bulletins (one of them was in his habilitation for the acquisition of the scientific title of associate professor). It may be worth mentioning here that the problems discussed in the dissertation have been tested recently in the lecture cycles of Prof. Rabadjiev before the students in Archaeology.

In this sense the thesis is the end result of many years of focused scientific work, formed as a whole. The title of the study, and especially its structure (the content), clearly show the purposefully comprehending and defining of the five separate parts in carefully arranged sequence of chapters and sections.

In the prologue, the author presents the thematic circle, the geographical and chronological scope of the study and the methodology used. The goals of this original as intention and performance work are the emphasis, embedded (indirectly) in a multifaceted theme – the study of “patterns of communication between the immortal and mortal, traced in the dynamics of change over time” with an aspiration “the interaction ...to be traced comprehensively: the appearance in myths and epics, but also in the polis drama and historical

writings, in the religious activities of the *polis* community, in oracular sanctuaries and mystery cults”. A reading of “the conceptual insights of ancient observers”, an interpretation of “imagery scenes and artefacts in an archaeological context”, embedded “in an analysis that uses what has been attained, aiming to discover new dimensions of what is known in the complex world of ideological relations and overlapping meanings” in the religious life of Greek society (p. 1). The above reflects the main characteristics of work – it is not a history of Greek religion or theological work, as the author points out, neither an art-study, but a survey (*archaeology* of the problem) that sets out and discusses problems defined by the author on the basis of specific examples he selected. This really puts the discussed dissertation in the so-called ‘case studies’.

It is not possible, and even not necessary, to review such a much layered study – the five parts contain 15 chapters with 48 paragraphs (i.e. case items). The last figure illustrates the use of discussion in the scope of this study.

Part I *A World Full of Gods* (pp. 4-50) introduces us, on the basis of sources and other testimonies about the first data on the emerging conception of Greeks for the nature of the gods – “anthropomorphic, mighty, and immortal”, inhabiting all zones in the spatial model built by the Greeks and their place in the various components of space, for their manifestations in different forms, including human, in their contact with mortals; the formation of the idea for the divine in mortals – the soul and the place assigned to her after the death of the material shell; the formation of mythologemes for mortals (Dionysos and Herakles) who could pass into the world of the gods; the formation and development of ideas about the peripheral areas of the human *oikumene*, where on the border with the divine world, their inhabitants – Ethiopians and Hyperboreans, live blissfully because they made offerings to the gods who were guests at their table; ideas for other peripheral borderlands (the Elysian fields and the Blessed Isles) where children of mortals and gods live forever outside the mortal communities without being able to return.

Part Two *The Divine Appearance among mortals (in myths, literature, and in historical context)* (pp. 51-79) continues the theme about the presence of gods in the world of men. The variants of the divine appearance – incognito, beyond the desires and actions of people as unrecognizable – epiphany incognito; the appearance of the gods in their real outlook in all their splendour – theophany, all are discussed. The evolution of these basic concepts in the course of

the social development of Greek society and in the context of the *polis* phenomenon, the emergence of drama, philosophy and the development of plastic expressive means (now called art), are traced.

Part III *The ritual presence (in the urban cult)* is for me, not only the most voluminous, but in many aspects fundamental to the study. Here the related topics (problem circles) in the manifestation of god/ divine relationships with human communities, are discussed mutually and consistently (in some cases in parallel), and in the context of the emergence and development of the *polis*. I believe that the expression of the progress traced by the researcher in archaeological studies and the interpretation of the interrelated phenomena of material components and manifestations of the Greek cult in the specialized literature of the second half of the twentieth and the early decades of the new century, are concentrated here.

Here they are thoughtfully and conditionally arranged (and discussed) in successive (5) chapters with paragraphs and themes separated in them, the evolution is outlined since the beginning of the development of Greek communities in the context of the “Dark Ages” and in transition to the formation of *polis* and in the context of its development in the classical times of fundamental phenomena: 1) in terms of the representation of the divine character – such as the aniconic, primitive “statuary” images of god/ gods (xoana, metal statues in the *sphyrelaton* technique), the transition to archaic and classical statuary images that follow to some extent the evolution in the iconography of the deities, and on the other hand, the plastic images themselves gradually evolve in this direction; 2) establishing the altar as an important (fundamental) “instrument” for direct contact with the gods, wherever they are; evolution along with the social changes of its place(s) as an instrument for contact with the divine – in the “dark ages” in front of the ruler’s house, where the community establishes the contact with the gods (while inside the home of the “*basileus*”, the elite worship god/ gods at the fireplace); in this environment the appearance of early statues (of the primitive type mentioned above) of small size and easily accommodated for the needs of the ritual and cult, is registered; determining the pedestals for them in early temples with a hearth (similar in structure to a *megaron*), where communication took place within the urban elite. Other processes are taking place in the suburban shrines – buildings for feasting with the god/ goddess were built up to the earlier altars. In parallel, another

process is underway with the erection of the god's/ goddess' statue in the temple (in increasingly monumental architectural forms), and ritual participants are already "leaving" this space.

These processes are traced in the course of the Archaic and Classic times on the example of processes in the interior of the Acropolis. Chapter 3.5. Athena *Parthenos* of Phidias in the urban festival (pp. 155-192), in my opinion, is the climax in the contributions of the dissertation. The analysis of the plastic decoration and the place of Athena Parthenos in the feast of the *polis*, as well as the idea of combining the temple and the cult statue in a single ensemble, reflect perhaps a new religious idea, for a new conception of the relationship between the patron-goddess and the *polis*.

In part IV *The Voice of God (the god in oracular sanctuaries)* the characteristics of four of the most famous all-Greek oracular sanctuaries are defined. In this context, perhaps surprisingly for someone, there is a justified, to me, scepticism about the actual existence (possibly in a specific place) of the Rhodope Mountains of a sanctuary of Dionysos with similar characteristics.

Part V *Gods and Humans Together (the Mystery Cults)* presents and discusses, in the example of the Eleusinian Mysteries, the model of "empathy with the gods", accessible to individuals, which had made it possible for them to participate in this practice through special behaviour, a practice that went out of the common Greek model for behaviour.

The epilogue (pp. 237-244) is a gracefully written synthesis of what has been achieved in the main text.

The carefully selected and well-executed illustrations in 18 panels (pp. 245-262), supplemented with descriptions and details of their origin, complement and illustrate the analysis and interpretation of some topics.

The abstract summarizes the main content of the monograph. The contributions section reflects with great restraint the numerous contributions of the thesis. The list of publications on the topic discussed above reflects the long period of entry into the issue and the formation of overall scope of the presented dissertation.

I dare say that the author has achieved his goals and tasks because he has built over the years the necessary research approach, based on an enviable erudition on the difficult issues of religious ideas of Greek society, reflected in material monuments, social and spiritual phenomena. The impressive volume of literature, mainly from Western scientists (pp. 267-297), consulted and skilfully used in the exposition, supports the above.

In the study of antiquity in Bulgaria there is a new, original research on the multi-layered Greek culture – spiritual and material, which has left an immutable imprint on the next cultural development of the Old World and the subsequent civilizations on a European and world scale. The dimensions of the numerous and significant contributions in the presented dissertation go beyond the interpretation of the Greek religious model and make it significant not only to Bulgarian science. With his work, Prof. Kostadin Rabadjiev has established himself as a skilled researcher of this complex issue, along with prominent predecessors in Bulgaria and in the world.

All of the above gives me reason to declare my conviction to the Honourable Scientific Jury to vote positively for the award of the *Doctor of Science* degree in 2.2. History and Archeology to Prof. Dr. Kostadin Rabadjiev.

17.02.2020 г.

Prof. Dr. Totko Stoyanov

